

МА Александар Динчић

историчар

Народни музеј Ниш

adincic21@gmail.com

НИКОДИЈЕ АРАНЂЕЛОВИЋ КОДЕ: УЧИТЕЉ, РАТНИК И СТРАДАЛНИК

Апстракт: На основу доступних архивских и мемоарских извора и литературе, обрађен је трновит животни пут Никодија Аранђеловића Кодета, занимљиве историјске личности, од његовог рођења и школовања, преко учешћа у Првом светском рату, деловања у међуратном периоду и Другом светском рату. Драгоцен извор о Никодију Аранђеловићу су, свакако, записи из његовог учитељског досијеа, који су и највише коришћени у овом раду. Подаци су комбиновани и са незаобилазним сећањима на Аранђеловића и скупа указују да се радило о угледној и поштованој личности, али чија се историјска улога још увек не може у потпуности сагледати.

Никодије Аранђеловић припада оној генерацији која је имала ту срећу да их први ратни вихор сачува, али и несрећу, да им други рат разори породицу, уништи личност и идентитет.

Кључне речи: Доњи Крупац, Алексинац, Солун, Добрујевац, Озрен, Коста Пећанац.

Детињство, школовање и почетак рата

Никодије Аранђеловић је рођен у Доњем Крупцу код Алексинца 15. фебруара 1898. године. Потиче из угледне патријархалне породице, од оца Костадина и мајке Стане, рођене Николић. Од троје деце, Никодије је био треће по старешинству. Одрастао је и васпитавао се у добростојећој породици, није оскудевао, те је имао могућности да се врло рано упозна са животним благодетима, баш као и његова браћа. Најстарији брат касније је био чиновник Генералне дирекције државне железнице Србије. У породици и широј фамилији је био познат као Коде.¹

¹ Државни архив Србије (=ДАС), Министарство просвете Краљевине Југославије (=МПС), Службенички лист за Никодија Аранђеловића (=СЛ. Н. Аранђеловић); подаци из Извода књиге рођених; подаци о ближим сродницима; подаци Милана

Основну школу је завршио у Алексинцу. Током школовања је волео да чита књиге, нарочито српске народне песме, па се у школи истицао као одличан ученик. Уз подршку своје мајке и уз препоруку учитеља, нижу гимназију је уписао у Алексинцу. У то време у Алексинцу је радила “Приватна гимназија“, која је 1910. године имала 70 ученика у првом разреду, 74 у другом разреду, 40 у трећем разреду и 36 ученика у четвртном разреду. Укупно 221 ученик, од чега је њих 62 завршило први разред.²

Током школовања гледао је да се што више осамостали од родитеља и да сам зарађује. Обезбеђивао је додатне приходе тако што је у једној породици обављао кућне послове.

Већ у гимназији у Аранђеловићу се пробудио осећај за лепо писање и правилно изражавање, док су професори успели да у њему развију смисао за лепо изражавање и осећај форме. Од трећег разреда гимназије, као одличног ђака, професори га препоручују да подучава децу којима је учење ишло лоше. Међутим, оваква препорука га, након завршена четири разреда гимназије, усмерава да школовање настави у Учитељској школи, јер је желео да постане учитељ.

За време гимназијског школовања дочекао је Први и Други балкански рат, док га је у првом разреду Учитељске школе затекао почетак Првог светског рата. Велики рат је прекинуо рад основних, средњих и учитељских школа, као и гимназија. Многи наставници су се убрзо нашли на разним бојиштима широм Србије.³

Ученици учитељских школа, који су на испиту зрелости у школској 1913/1914. години остали да понове испит из једне или две групе предмета, морали су да полажу испит између 8. и 13. августа 1915. године. Ученице Женске учитељске школе у Београду и Крагујевцу полагале су испите у Београдској женској учитељској школи у Нишу, док су ученици Мушке учитељске школе у Јагодини, Алексинцу и Неготину такав ис-

Цветковића из Ивердона (Швајцарска). У даљем тексту, све појединости које се односе на живот и деловање Никодија Аранђеловића, пре и за време Другог светског рата, писана су сведочанства Милана Цветковића.

2 *Просветни гласник*, бр. 8, август 1910, 708.

3 М. Миловановић, *Основно школство Ниша и околине у XIX и почетком XX века*, Ниш, 1995, 210; *Просветни гласник*, бр. 7–8, јули–август 1914, 9; Архив Југославије (=А), Министарство просвете Краљевине Југославије (=фонд 66), Ф 1.289, школски надзорник за град Ниш и срез Нишки – Министарству просвете, Ниш, 27. јул 1919.

пит полагали у Мушкој учитељској школи у Јагодини.⁴ Течај за ученике који нису завршили последњи разред у средњим и стучним школама требало је да се одржи од 14. септембра до децембра 1914. године, када је предвиђено и полагање испита зрелости. Важио је за све ученике гимназије и реалке у Нишу, Крушевцу и Зајечару, као и за ђаке учитељских школа у Јагодини и Алексинцу.⁵

Никодије Аранђеловић је почетком рата био у првом разреду Учитељске школе, али његово школовање није дуго потрајало. Као омладинац који се годинама напајао националним духом, родољубљем и патриотизмом, ставио се на располагање општинским властима приликом формирања резервних војних болница у алексиначкој вароши.

За време ратова против Турске и Бугарске Алексинац није имао рањеника, док се у њему током Другог балканског рата лечио мали број рањених и оболелих. Међутим, у новом рату је ова српска варошица имала чак четири резервне болнице, кроз које је прошло преко пет хиљада рањеника и болесника. Најпре је била отворена резервна болница у Учитељској школи, а касније, како се и број рањеника повећавао, отворене су и болнице у згради Гимназије, у основној школи код чесме „Смех и суза” и у основној школи поред цркве.⁶

Никодије Аранђеловић је вредно и марљиво радио у војним болницама и при Црвеном крсту, излажући се опасности да се зарази тифусом, који је у то време попримио епидемијске размере. Тада је живео код познате алексиначке породице Буцек, док је у болницама помагао доктору Јовану Данићу, чији је син Мита био ученик београдске гимназије и веома млад умро од тифуса, те докторки Десанки Стојиљковић, а највише добровољној болничарки Злати Михаиловић. Последњу је због пожртвованог рада лично одликовао регент Александар Карађорђевић. У Алексиначкој војној болници, поред осталих, лечио се и војвода Вук Поповић, који ће на Никодија нарочито оставити дубок траг. Могао је да од њега слуша и о славним четничким борбама у Македонији. То ће касније имати велики утицај на његово опредељење за четничку организацију.

4 Српске новине, бр. 170, 20. јун 1915, 1.

5 ДАС, Министарство просвете Краљевине Србије (=МПС), 1915, Ф V, Р 147.

6 Пијемонт, бр. 254, 10. октобар 1914, 2.

Учитељска школа није могла да настави рад с обзиром на то да је епидемија тифуса званично окончана 20. јула 1915. године.⁷

Није много прошло од лечења болних рана, а већ је на сцену ступило још непредвиђених околности.

Повлачење са српским гимназијалцима у Грчку

Након уласка Бугарске у рат на страни Централних сила, удруженог напада на Србију (где је само до 20. октобра 1915. године у немачко и аустроугарско заробљеништво доспело 55 српских официра и 11.937 подофицира, каплара, и редова), те након слома фронта према Бугарској, наређено је повлачење војске, политичара, страних држављана, ратних заробљеника, гимназијалаца (будућих лицејиста) и народа.⁸ Због тешког положаја на фронтовима крајем октобра 1915. године, српске власти су српским ученицима гимназија и средњих школа наредиле да се евакуишу у Грчку.⁹

Никодије Аранђеловић је крајем 1915. године кренуо као седамнаестогодишњак да брани Србију са савезницима. Пут је био далек, испуњен неизвесношћу, сталном борбом и немаштином. Уследили су глад, невреме, Албанска голгота, умирање, ново страдање. Пролазећи кроз Ниш, Прокупље, Куршумлију, Подујево, Приштину, Липљан, Суву Реку, Призрен, Љум Кулу, Дрим, Дебар, Охрид, Елбасан, Тирану, Драч, Валону, пут је даље водио у два правца: према Бизерти, где су транспортовани тешки рањеници и болесници, и према Солуну, где ће отићи Никодије Аранђеловић.

У Љум Кули је младе српске интелектуалце, међу којима се налазио и будући учитељ Никодије, посетио краљ Петар. Том приликом је одржао говор младим војницима и на крају додао: „Пут који стоји пред вама је тежак и неизвестан, али победа ће бити наша.”

Колона изнемоглих, изгладнелих, али храбрих српских младих војника кренула је према приморском граду Сан Ђовани ди Медуа. На-

7 ДАС, Министарства иностраних дела – Политичко одељење (=МИД, ПО), 1915, Д, VII, Ф XXI, 20-I, дос.

8 *Amtliche Kriegs-Depeschen nach Berichtendes Wolff'schen Telegr.-Bureaus, Band 3 (1. Februar 1916 bis 21. Juli 1916)*, Berlin, 1916, 994; Б. Храбак, *Повлачење српске војске и владе преко Косова и Метохије 1915–1918, према записницима српске владе*, Врањски гласник VIII (1972), 349.

9 Историјски архив Ниш (=ИАН), Varia (=V), Дневничке забелешке Милана Атанасијевића из Ниша, 1–2.

жалост, тамо још увек нису пристизале савезничке лађе. Затим су продужили према Валони, одакле је почетком јануара 1916. године кренуо транспорт за Бизерту или Солун. На растанку се чула песма „Тамо далеко, далеко”. Певајући је са осталим омладинцима, Никодије Аранђеловић је напустио албанско приморје.

Идеје о школовању већег броја српске деце јавиле су се још 1915. године, али тек по окупацији Србије, највише заслугом француског посланика Онореа и градоначелника Лиона Ериона.¹⁰

Били су то дечаци, гимназијалци и студенти, од шеснаест до двадесет година старости. У тим приликама и том времену није било једноставно распоредити српску децу по француским породицама, када се зна да су и њихова деца, вршњаци, били у рововима на Марни, Вердену и другим бојиштима. Ипак, српска влада је успела да вештом и убедљивом пропагандом убеди Французе да са одушевљењем прихвате у своје домове српску децу, да се брину о њима и да их школују. Многи су тамо остали по завршетку Првог светског рата да заврше факултете, што је за Србију значило много, јер није била безначајна ствар имати школоване људе.

Француска влада је отворила своје школске установе српској деци и омладини. У децембру 1915. године француски парламент је издвојио посебна средства и за ову сврху, а француска влада је преузела обавезу да део ђака школује о свом трошку. Осим француских стипендиста, било је, мада у мањем броју, деце чије су школовање финансирали родитељи. Процене о броју српских ђака и студената школованих током рата у овој земљи различити су. Поједини подаци говоре да је у јесен 1918. године било око три хиљаде студената.¹¹

У жељи да српска омладина ван отаџбине током Великог рата не изгуби много од школовања, и у Солуну ће бити отворена Српска гимназија. Њен директор је једно време био Радослав Лазаревић. Гимназија је организована на принципу течајева. Тако је други разред трајао од 12. јуна до 20. септембра, трећи разред од 5. априла до 20. септембра, четврти од 20. априла до 15. децембра.¹²

Нижа гимназија у Солуну, која је имала четири разреда, званично је отпочела са радом 4. новембра 1917. године. Пријаве за упис вршене су

10 Љ. Трговчевић, *Два документа о школовању српске омладине 1917. године*, Историјски гласник 3 (1969), 81.

11 Љ. Трговчевић, *нав. дело*, 81.

12 Р. Петковић, *Прва Нишка гимназија (1878–1968)*, Ниш, 1972, 118.

у близини француског музеја, где се налазила и зграда Српске основне школе у Солуну. Пре почетка рада гимназије, ученици су присуствовали свечаној литургији.¹³

Ученици су одмах по завршетку предавања добијали сведочанство о успеху у школи. Од 20. до 31. марта 1918. године полагали су испит зрелости, и то ученици матурантског курса у Зејтинлику код Солуна. То је била прва група матурантског курса на коме је било 63 ученика, од којих 37 кандидата гимназијског, а 26 учитељског течаја. Међу будућим учитељима био је и Никодије Аранђеловић.

Теме на писменим задацима за будуће студенте и учитеље биле су јако занимљиве. Једна је гласила: „Који позив мислите изабрати и зашто?” Испитни одбор је констатовао да су одговори на тему били солидни, јер је ратна опасност утицала да ученици врло трезвено, уз промишљање и зрело представе своја размишљања.¹⁴

Са циљем да се у сваком погледу помогне српској избегличкој деци, нарочито школској, на предлог делегата Министарства просвете у Солуну, 17. децембра 1917. године, на конференцији наставника српских школа, основана је у том граду и Српска школска матица. Задатак јој је био да српској школској омладини олакша школовање стварањем што повољнијих прилика и да утиче на морално, телесно и стручно васпитање школске омладине. Да би све то остварила, Матица је прикупљала средства за набавку учила, одевање и исхрану ученика од прилога добротвора-помагача, од предавања, концерата, представа и забава.¹⁵ У Матици су извесно време боравили и ученици учитељског течаја, па је тако и Никодије Аранђеловић могао да се упозна са овом српском школском институцијом у Грчкој.

Никодије Аранђеловић се у Српској гимназији истицао као добар и веома активан ученик, те убрзо постаје и добровољни члан помоћног одељења Српског пресбириа у Солуну. На том месту је у пуном облику запажен његов предани рад. Тако је свакодневно помагао приликом слања војних извештаја са бојишта и, истовремено, извештаја који су имали за циљ да врше пропаганду ратних циљева Србије. Захваљујући таквим извештајима и Аранђеловићевом несебичном раду, али и других

13 Народ, бр. 51, 28. септембар 1917, 2; бр. 96, 2. новембар 1917, 2.

14 Р. Петковић, *нав. дело*, 118.

15 Исто, 118–119.

младих српских интелектуалаца-добровољаца, читав свет је био упућен у успехе српске војске после борби на Кајмакчалану 1917. године.

Упркос добровољном раду у српској информативној служби, тражио је да као добровољац буде послат на одслужење ђачког војног рока у артиљерији, а потом и на фронт, баш као што су то чинили и неки други српски студенти. Ова његова молба није услишена, па је до краја рата остао у позадинској служби. У његовом предратном досијеу (Службеничком листу) о служби у рату је писало: добровољац-ордонанс, од јануара 1916. до 27. марта 1917. године.¹⁶

Учитељ у међуратном периоду

Никодије Аранђеловић је био срећан када се жив и здрав вратио у родни Доњи Крупац после дугог ратовања, било на бојном пољу или у позадини. Ово друго му је нарочито тешко падало, иако је 23. новембра 1921. године добио Албанску споменицу.¹⁷ Након завршетка рата, наставља школовање у Учитељској школи, положивши учитељски испит 14. маја 1922. године у Алексинцу.¹⁸

Тек су се 1923. године стекле прилике за његову другу велику љубав – војску. Служио је у артиљерији, у трећој батерији, Првог батаљона 14. пешадијског пука у Књажевцу, од 12. августа 1923. до 8. фебруара 1924. године.¹⁹

Никодије Аранђеловић је у међуратном периоду живео скромно. Био је задовољан тим скромним животом који је водио са својом женом Вукосавом, чији је брат такође био учитељ, и децом. Имао је петорицу синова – Драгослава, Драгомира, Богомира, Миодрага, Милорада – и ћерку Мирјану.²⁰

У међуратном периоду настојао је да утиче на токове друштвеног живота у алексиначком крају. Другим речима, није пропуштао да време пролази, а да он не буде укључен тамо где је било најпотребније. Стога је његова активност била јако важна за предратни културни, забавни, образовни и политички живот Алексинца и алексиначког краја.

16 ДАС, МПС, СЛ. Н. Аранђеловић, подаци о служби у рату.

17 Исто, подаци о одликовањима.

18 Исто, подаци о општој школској и нарочитој стручној спреми.

19 Исто, подаци о служби у кадру.

20 Исто, подаци о деци.

Његова активност ће започети одмах након завршетка Учитељске школе. Прво учитељско место одводи га далеко од родног краја, у село Козичино код Кичева, на подручју Македоније. Тамо се није дуго задржао, па је премештен у село Језеро код Сокобање, да би већ 31. марта 1924. био постављен за сталног учитеља у Витошевцу код Ражња. У Светом Аранђелу код Попшице, у близини Сврљига, служио је дуже времена. У сврљишком крају се спријатељио са Благојем Поповићем, парохом пирковачким, који му је крстио сина Богомира и ћерку Мирјану (рођена у Нишу – прим. А. Д.), док му је кум, који му је крстио сву децу, био дугогодишњи пријатељ Тодор Стевановић, такође рођен у Доњем Крупцу. У Светом Аранђелу, поред школских обавеза, гледао је да не занемари и своју трећу љубав – узгајање пчела – што се може видети на једној од ретких предратних фотографија.²¹

За време службовања у Попшици унапређен је у четврту групу (10. август 1926), затим је преведен је у сталну службу, док је 1931. године постављен за управитеља исте школе.²² У периоду од 1935. године до почетка новог рата, радио је у школама на подручју алексиначког и бољевачког краја. Најпре је, по сопственој молби, премештен у Добрујевац, где је постављен за школског управитеља. Овде је служио од 10. октобра 1935. до 7. јула 1938. године. Затим следи премештај у бољевачки крај, што је заправо била нека врста политичког прогона.²³

Никодије Аранђеловић је у време расписивања избора за прву послератну Уставотворну скупштину подржавао листу Радикалне странке и њихово гласило *Време*. Као симпатизер Радикалне странке, био је спреман да помогне народу изабраног краја и решава њихове задатке. Већ 1929. године радикали полако губе превласт и почиње да делује снажна опозиција, па се, самим тим, повећава број присталица опозиционих странака. Нарочито се осећа народно незадовољство због наглог економског осиромашења. Дobar број сељака презадужио се код банака како би купили земљу или нешто уложили у своја домаћинства. Већ на изборима 1935. године опозиција је освојила знатно више места. За време избора 1938. године опозиција је додатно ојачала. Драгиша Цветковић у чита-

21 Исто, подаци о грађанској државној служби; З. Стевановић, *Историја Алексинца и околине од 1918. до 1941. године*, Алексинац, 2014, 128.

22 ДАС, МПС, СЛ. Н. Аранђеловић, подаци о грађанској државној служби.

23 Исто.

вом алексиначком крају тешко је могао да одржи збор на миру. Једном приликом су сељаци у Добрујевцу хтели да по сваку цену поскидају и поцепају плакате, па је и жандармерија морала да реагује.

Незадовољство према тадашњим политичким властима расло је у селу и у наредном периоду. Чак су и вође опозиције из Алексинца Миша Качаревић и Милун Токић утицали да незадовољство према режиму још више порасте. Док је Никодије Аранђеловић био учитељ у Добрујевцу, свакодневно су му долазили, не само радикалски бирачи, него и они из противничких партија, којима је такође помагао. То му је донекле подизало популарност у алексиначком крају, али истовремено стварало и непријатеље. Оптужен је да је вређао краља и монархију, па се чак повео и судски поступак због увреде круне. На том суђењу су се појавили и неки сведоци који су тобоже чули када је учитељ Никодије Аранђеловић вређао покојног краља.

Један Добрујевчанин држао је кафану у којој су се окупљали опозиционари, или барем они који су се тако декларисали. Када би био пазарни дан, сељаци из околине су код овог Добрујевчанина тражили савете о томе како да дођу до учитеља Кодета. У неким разговорима се спомињало да је учитељ Коде, наводно, новчано помагао противницима режимских партија, омогућавао им да путују у Београд, врше агитацију у Алексиначком Поморављу, затим је псовао Николу Пашића, краља Александра и читаву династију Карађорђевић. То је било пријављено властима и тако је учитељ Никодије Аранђеловић доспео на суд. Милан Цветковић се сећа да су га на суду бранила двојица адвоката из Републиканске странке. Пресудну реч на суду имао је Миле Јовић, сведок који је тврдио да учитељ није псовао краља и да су оптужбе биле лажне.

Никодије Аранђеловић је пуштен као невин, али пошто је читав случај доспео до суда, одлучено је да се премести у Оснић код Бољевца. У његовом Службеничком листу је записано: „Кажњен опоменом од школског надзорника, премештен по казни у друго место боравка, без права на накнаду.”²⁴ Нешто касније је тражио да му се одобри обнова дисциплинског поступка по предмету дисциплинске кривице, али то је било одбијено одлуком бр. 64.704 од 11. октобра 1938. године.²⁵

24 Исто, подаци о дисциплинским и другим казнама.

25 Исто.

У четничкој организацији војводе Косте Миловановића Пећанца

Још у време службовања у Добрујевцу (1935–1938), Никодије Аранђеловић био је један од оснивача Удружења четника у Алексинцу. У то време већ је дошло до разлаза у јединственој четничкој организацији, када је организација почела отворено да долази у сукоб са режимом. У Удружењу четника за слободу и част отаџбине долази у другој половини тридесетих година до значајних промена. У неким крајевима, нарочито на подручју Бановине Хрватске, власти су забраниле делатност четничких организација. Из Удружења четника се затим издваја Друштво старих четника, на чије чело долазе војводе Илија Трифуновић Бирчанин и војвода Душан Дуле Димитријевић; Удружење четника, од 1932. године на челу са Костом Миловановићем Пећанцем, остаје углавном везано за режим, а издвојени део противи се све извеснијем приближавању Југославије силама Осовине.²⁶ Удружење четника је штампало плакатирана саопштења са натписом: „Храбри војвода Илија Трифуновић Бирчанин, неустрашиви ратник, председник Народне одбране – ухапшен је и бачен у мрачне томруке београдске полиције.”²⁷

Коста Миловановић Пећанац, прослављени четнички војвода, формира велики број четничких удружења и пододбора широм Краљевине Југославије. На подручју Алексиначког Поморавља најпре је формиран пододбор Удружења четника Краљевине Југославије у Алексинцу, за чијег председника је изабран Никодије Аранђеловић. Недуго потом, у марту 1939. године, формирано је и Удружење четника у Житковцу. За председника је изабран Панта Миленковић, за потпредседника Радомир Јанковић, за секретара и благајника Адам Миленковић, за административног радника Станко Петровић и за председника надзорног одбора Момчило Дедић.²⁸

Највеће предратне манифестације Удружења четника Краљевине Југославије биле су, најпре, свечана прослава 35-годишњице четничке акције у Скопљу и откривање спомен-плоче погинулим војводама, чет-

26 J. Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, knjiga 1 (Britanski štićenik)*, Beograd, 1979, 17.

27 АЈ, фонд Милана Стојадиновића (=фонд 37), ф. 22, док. бр. 171.

28 Југословенска стража, бр. 170/1, 26. март 1939, 3.

ницима и националним радницима на терену у Јужној Србији, а потом и обележавање 550-годишњице Косовске битке.²⁹

Склапање пакта тадашње југословенске владе са Немцима нико није радосно дочекао, па ни учитељ Никодије Аранђеловић, који је тада службовао у Вакупу код Алексинца. Предводио је чланове четничког удружења на демонстрацијама против потписивања Тројног пакта.

Ускоро је наступио нови рат у Алексиначком Поморављу. Разбијена југословенска војска кретала се друмовима, преко Делиграда, у правцу Ражња, Ђуниса, преко поља, њива, брежуљака, са свих страна. Било је вече 9. априла 1941. године. На главној раскрсници Делиграда окупило се много војске и народа. Било је ту разних војних јединица, војничких комора, са колима натовареним оружјем и муницијом. Овде су се налазиле и неке болничке и бициклистичке јединице. Делиград је био пун обезглављене војске. Према Делиграду се зачуо немачки тенк, а потом и први пуцњи. Намах се све разбежало са друмског раскршћа. Није било више ни војске ни сељака. Остављена коморцијска кола са оружјем закрчила су друм. Са војницима је тада био и Никодије Аранђеловић, чиме је окончано и његово учешће у Априлском рату.

Почетак окупације обележило је неколико догађаја. Прво, сазнање да су у Априлском рату заробљена и отерана у Немачку шесторица припадника југословенске војске из Вакупа: Стојан Стевановић, Драгутин Милосављевић, Добривоје Јанковић, Борисав Милановић, Светислав Илић и Новица Ицић. Затим и шесторица припадника југословенске војске из Добрујевца: Војислав Стојковић, Тодосије Милојевић, Драгутин Ивановић, Витомир Миленковић, Радомир Тодоровић и Радомир Николић. Коначно, још шесторица припадника југословенске војске из његовог родног Доњег Крупца: Миодраг Перић, Наум Живадиновић, Милун Миљковић, Христивој и Богомир Цветковић и Божидар Станковић. Све су то били су људи које је Никодије Аранђеловић познавао, док су неки од њих били и чланови четничког удружења, које је водио.

Поред одвођења ратних заробљеника, издаване су наредбе немачких војних власти за прикупљање војне спреме заостале из Априлског рата. Издаване су и објаве свим војним обвезницима о „пуштању на одсуство из немачког заробљеништва”.³⁰ Никодије Аранђеловић није спадао у категорију ратних заробљеника. Одмах након окупације Алексиначког

29 Исто, бр. 157, 6. мај 1938, 2; 18. јун 1939, 1.

30 ИАН, Т. Васић, *Хроника Алексинца*, Ниш, 1960, 30.

Поморавља, са неколицином својих сабораца одбегao је на Лесковичку падину, на планини Озрен, јер су Немци тражили и хапсили предратне припаднике четничких одбора и удружења.

Његова група није била неактивна у првим данима, недељама и месецима нове непријатељске окупације. Постојало је наређење да снаге које се нису предале наставе да пружају ограничени отпор, али на начин који неће нашкодити цивилном становнишву. Један од видова таквог деловања било је пресецање немачких каблова који су повезивали команде. Немци су дуж главног друма Алексинац–Ражањ имали телефонски кабл и постављене саобраћајне путоказне знаке. Телефонски каблови су били пресецани преко ноћи. Тако би у Рујишкој реци, усред дана или ноћи, одређени извршилац ногом закачио телефонски кабл са друма тако што би га обмотао око ноге и онда га одвукао преко јарка у жбун и секао. Делови тих каблова остали су сачувани код неких кућа. На сличан начин су уништавани и немачки саобраћајни путоказни знаци. Једне ноћи, крајем месеца маја, пуцало се и преко колоне немачких камиона који су ишли да прикупљају наоружање по селима. То су биле акције Аранђеловићеве герилске групе.

Никодије Аранђеловић је на Озрену сазнао да четнички војвода Коста Миловановић Пећанац организује одреде за борбу против окупатора. Већ у јуну, приликом одласка у Пећанчев штаб на Соколовици, постављен је за лесковичког четничког војводу. Истим декретом је Величко Благојевић из Поружнице, учесник Топличког устанка у сокобањском крају, постављен за озренског четничког војводу.³¹

У време Илије Ивановића, среског начелника у Алексинцу и предратног среског начелника у Ђевђелији, такође председника четничког одбора, али и великог Никодијевог пријатеља и побратима, Лесковички четнички одред, тада под командом Косте Пећанца, ставио се у службу оружаних снага Српске владе генерала Милана Недића. Након формирања Српске владе под немачком окупацијом, у Алексиначком Поморављу, у Делиграду, одржан је један од највећих зборова почетком октобра. На њему су говорили Илија Ивановић и Никодије Аранђеловић. Обојица су тада позивали сељаке да сачувају мир и да прогоне партизане. На крају збора је вршен упис у четничке редове.

31 Војни архив (=ВА), Недићева архива (=Нда), к. 21, Ф 3, док. бр. 23-2 (=рег. бр. 23/3-2).

Крајем октобра 1941. године, Илија Ивановић и Никодије Аранђеловић позивају на разговор поједине младиће, за које су знали да су у партизанским месним десетинама. Том приликом им је саопштено да могу да задрже оружје, али да не смеју тим оружјем да нападају владине снаге, већ да то учине када буде дошло време и када се буде подигао устанак против окупатора. Тада је Аранђеловић рекао да ће он подићи устанак у читавом Алексиначком Поморављу и да ће тај устанак бити много боље организован него устанак из 1917. године. Младићи су обећали да се неће борити против четника и жандармерије. Убрзо су из партизана у редове војводе Аранђеловића пристигли нови младићи, међу којима је био и Кодетов млади син Драгомир. Ово примирје није било дугог века јер су виши партизански и партијски руководиоци стајали на гледишту да са четничком организацијом Косте Пећанца нема преговора и разговора.

Нешто касније, Аранђеловић је учествовао са Добровољачким одредом у борби против озренских партизана 26. фебруара 1942. године код села Кравља, Веле Поља и Миљковца. Тада је заробљена Лела Поповић, жена партизанског руководиоца, те је предата преком ратном суду, који није имао милости за њу.³²

Одред војводе Никодија Аранђеловића је у почетку бројао 50 људи, да би почетком 1942. године нарастао на 64 борца.³³ Одред је само формално служио српским оружаним снагама, док је заправо био у организационој структури Југословенске војске у отаџбини (ЈВУО), или четничких снага генерала Драже Михаиловића, као легализовани или убачени одред.³⁴ Једина непријатност оваквог деловања, тј. подземног обавештајног рада и рата, била је предаја заробљеника партизана српским преким судовима, посредно и немачким властима, који су их одводили у логоре као таоце, за одмазде.

У редовима Југословенске војске у отаџбини

Легализовани четнички одред војводе Никодија Аранђеловића Кодета није дуго опстао. Бугарске окупационе власти су од самог почетка, с правом, сумњале да се под заставом четника Косте Пећанца заправо организују четници генерала Драже Михаиловића. Тако су Бугари, по-

32 *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том 1, књига 3 (Борбе у Србији 1942. год.)*, Београд, 1953, бр. док. 130.

33 ВА, Нда, к. 33, рег. бр. 7/13-1; рег. бр. 34/11-3.

34 ВА, Четничка архива (=ЧА), к. 99, рег. бр. 8/1-1.

ред осталих одреда, разоружали и Лесковички четнички одред, док су војводу Аранђеловића и његове четнике предали Немцима у логору на Црвеном крсту у Нишу. Само захваљујући чињеници да су оптужбе стизале са бугарске стране, Немци су највећи број бораца послали на принудни рад, док су војводу Аранђеловића предали Гестапоу у Београду.³⁵ Упркос мучењу, нису могли да дођу до доказа о његовој повезаности са организацијом генерала Михаиловића, па су га пустили на слободу. Вратио се прилично нарушеног здравља. Ово се може видети у његовом Службеничком листу, где је забележен период боловања од 24. новембра 1942. до 2. јануара 1943. године.³⁶

Опоравак после немачког логора у Нишу и затвора Гестапоа у Београду потрајао је извесно време. Сачуван је документ који јасно указује да је само номинално био заменик команданта Алексиначке четничке бригаде Југословенске војске у отаџбини, тј. реорганизованих одреда војводе Косте Пећанца. У Службеничком листу може се видети да је био учитељ у родном Доњем Крупцу, а не мобилни командант и старешина, иако је четничка организација генерала Михаиловића практиковала да у фази организовања јединица за команданте поставља и људе који делују у позадини. Управо је такав био случај са Никодијем Аранђеловићем.

У логор је наредне године доведен и његов други син Драгомир, који је чувао одбегле совјетске војнике и припремао са њима неке акције. Немци су га интернирали на присилни рад у Француску, одакле је успео да побегне и да се прикључи француском покрету отпора.

Повратак учитељском послу праћен је и службеним дописом који је упутио Министарству просвете у влади Милана Недића:

„Ја Никодије К. Аранђеловић, прожет најискренијим побудама за што скорије оздрављење и обнову Србије, а убеђен да ће се томе циљу највише допринети савесним и преданом службом, као и одржавањем реда, мира и поретка у земљи, овим

Изјављујем

Да ћу сваку акцију, спровођену делом и речју, која иде за тим, да се уноси забуна и поремети ред и мир у земљи, сузбијати и против свију

35 А. Динчић, *Војни заробљеници Алексиначког Поморавља у Другом светском рату (1941-1945)*, Алексинац 190 година у слободи, од ослобођења 1833. до наших дана. Тематски зборник радова. ур. С. Божић, Алексинац, 2025, 408–409.

36 ДАС, МПС, СЛ. Н. Аранђеловић, подаци о одсуствима и боловању.

носилаца рушилачке акције најодлучније се борити, ма ко они били и ма из којих побуда исто то чинили.

Да ћу сваки рад и тенденције комунистичке и масонске онемогућавати, а неговати и у народ ширити само српска национална осећања и рад за што скорије оздрављење и обнову Србије у духу интенција, одлука и наређења Владе Народног спаса.

То је основа мога осећања о коју се никада нећу огрешити и на моју часну реч, у мојим личним и службеним односима, само ћу се те линије водити увек и најстрожије држати.”³⁷

Изјава је потписана 26. децембра 1942. године у Алексинцу, одмах након пуштања на слободу из немачког затвора. Међутим, очигледно је да је истрага против њега настављена, па повратак учитељском послу није био брз. Тек је 17. маја 1943. године постављен за учитеља у Доњем Крупцу.³⁸

Крајем 1943. године стигла је тешка, уједно и поражавајућа вест, да су четници у књажевачком крају убили војводу Илију Ивановића.³⁹ То сазнање је утицало на настанак извесног подозрења према четничкој организацији. Вероватно је то разлог што се Никодије Аранђеловић не налази у командној структури јединица Делиградског корпуса Југословенске војске у отаџбини већ само као учитељ у Доњем Крупцу. У то време је Алексиначка бригада преживљавала кризу због лоших поступака команданта, поручника Петра Петковића, против ког је срески командант Братислав Спасић написао опширан извештај Врховној команди.⁴⁰ У том извештају узео је у заштиту младу гимназијалку Надежду Станисављевић, чија је мајка Душанка била истакнути партијски радник у Алексинцу, али је преко Недићевих органа ухапшена и потом предата Немцима, што је Спасић осуђивао.

У Службеничком листу Никодија Аранђеловића постоје још нека боловања, и то током друге половине 1943. и 1944. године.⁴¹ Постоји могућност да су уписи заправо били фингирани како би се прикрила његова улога у четничкој организацији. Аранђеловић се на крају оку-

37 Исто, молба Министарству просвете и верских послова.

38 Исто, подаци о грађанској државној служби.

39 ВА, Нда, к. 1, рег. бр. 11/1-1. Војводу Илију Ивановића убили су људи са четничким ознакама, али постоји могућност да су то убиство извршили партизани који се нису уздржавали и од таквих подухвата. Његово убиство није до краја расветљено.

40 ИАН, микрофилм бр. 6, снимак 176–180.

41 ДАС, МПС, СЛ. Н. Аранђеловић, подаци о одсуствима и боловању.

пације повукао у Босну са припадницима Делиградског корпуса. Врло мали број сачуваних извештаја показује да су четници са територије Алексиначког Поморавља тада били у саставу Тимочке групе корпуса и да су деловали унутар бригада.⁴²

У Босни је изгубио двојицу синова, највероватније су умрли од тифуса. Док су му синови заувек остали у Босни, дотле се стари ратник успео пребацити у Србију. Након повратка, савезна Удба је једно време пратила његово кретање, а онда га је напосто изгубила из вида.⁴³

Никодије Аранђеловић је покушао да се на све могуће начине домогне Грчке и придружи националним борцима у борби против комунистичких снага. На том путу га заробљавају јединице КНОЈ-а Македоније и потом одводе у затвор Удбе.

У скопском затвору организовано је тајно суђење и погубљење. Сахрањен је тихо и скромно, као што је током дужег периода живота и живео. Изостале су било какве протоколарности, јер се гробови стрељаних противника комунистичке власти или народних непријатеља нису смели обележавати.

Државна комисија Федеративне Народне Републике Југославије уврстила га је у ред ратних злочинаца. Оптужбе за тако велику и деградирајућу одлуку су последица оптужбе да је убио Бранка Ђурића, учесника атентата над среским начелником Ошавковићем и да је наредио стрељање Христивоја Ристића из Веле Поља.⁴⁴ Нема доказа да је Никодије Аранђеловић убио омладинца Ђурића, јер је стрељање вршио алексиначки жандармеријски вод на Брђанци, и ту се четнички одреди нису мешали, док је позадина стрељања Ристића сасвим друге природе од оптужбе да је стрељан као партизански позадинац.

Закључак

За човечанство Други светски рат одавно је прошлост, само се у некадашњим републикама Југославије не препушта историји. У том рату било је и људи којима је то само био наставак претходног, нешто што је већ виђено. Управо је таква судбина задесила и Никодија Аранђеловића

42 ВА, ЧА, к. 10, рег. бр. 4/4-110.

43 ДАС, Безбедоносно информативна агенција (=БИА), Ф 173.

44 АЈ, Фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (=фонд 110), Ф 3.167, инв. бр. 4.239, II док. 1.936, III док. 3.657, инв. бр. 7.314, 7.245.

Кодета, учесника Првог светског рата, Албанске голготе и Солунца, коме, ипак, није било суђено да ужива у новој ратној победи, као двадесет седам година раније.

Прича о Никодију Аранђеловићу и његовим синовима, који су на самом крају рата приморани да напусте Србију, више је епска него историјска, баш као и страдање једине војске на свету чији су гробови расути без икаквих обележја. Упркос незнатном броју сачуваних докумената, не може се реконструисати пут голготе Никодија, Драгослава и Богомира Аранђеловића. То су могли само преживели, али је тако нешто у време социјалистичке Југославије било незамисливо, док их данас више и нема.

Никодија Аранђеловића снашла је још једна ратна голгота, овога пута Босанска. Његов гроб, попут гробова његових сабораца који су остали да почивају у Босни, остао је без обележја. Ипак не у Босни, како се после рата дуго веровало и причало. Нова југословенска држава није га посматрала као учитеља, ратника и страдалника, већ га је прогласила за ратног злочинца, човека који није изабрао праву страну.

Трећи син Драгомир, историјским сплетом околности, вратио се са југословенском победничком страном. То, напоследку, представља неку врсту сатисфакције за породицу Аранђеловић. И поред тога, његови потомци и данас живе са жигом издајства својих предака према отаџбини.

NIKODIJE ARANDJELOVIĆ KODE: TEACHER, WARRIOR, AND SUFFERER

Summary:

Based on available archival and memoir sources, as well as relevant scholarly literature, this paper examines the complex life trajectory of Nikodije Arandjelović Kode—an intriguing historical figure—from his birth and education, through his participation in the Great War, to his activities during the interwar period and World War II.

A particularly valuable source for the study of Nikodije Arandjelović is the documentation from his teaching personnel file, which is used extensively in this research. These materials, combined with Arandjelović's personal recollections, suggest that he was a respected and esteemed individual, although his historical role still cannot be fully assessed.

Nikodije Arandjelović belonged to a generation that had the fortune of surviving the first wartime upheaval, but also the misfortune of experiencing a second one that destroyed their family and profoundly shattered their personality and identity.